De Romeinse legioenen

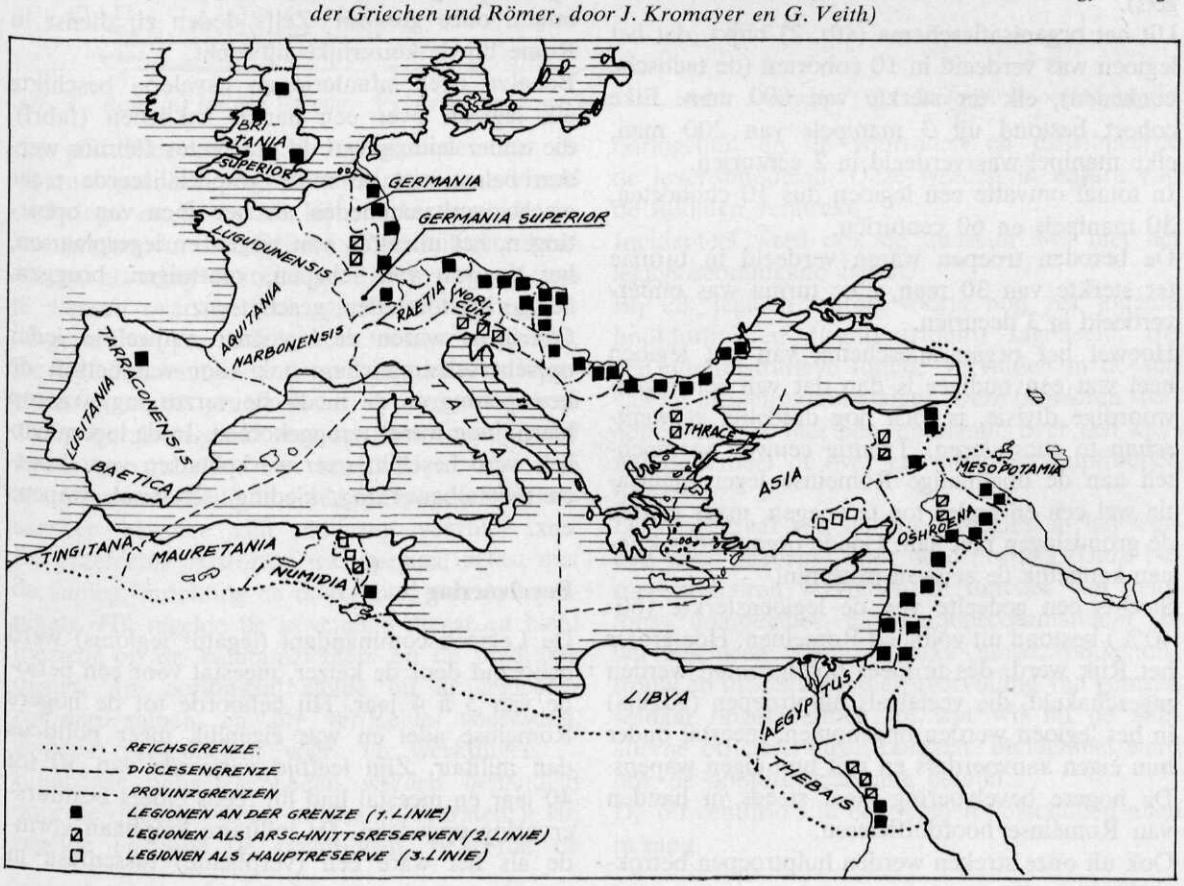
door G. KOPPERT, *Kapitein van Fortificatiën*

„Het is goed ook van zijn vijanden te leren"
OVIDIUS

In het artikel „Een legerplaats van 2000 jaar geleden" *(De Militaire Spectator* **133**(1964)(3) 134) heb ik getracht een overzicht te geven van de Romeinse prestaties op het gebied van troepenlegering en kazernebouw.
Ook op andere gebieden bewezen de Romeinse Legioenen, die vaak duizenden kilometers van hun thuisbasis en overzee opereerden (afb. 1), hun in vele eeuwen gevormd en beproefd militair vakmanschap.
Ondanks gebrek aan goede wegen in vijandelijk gebied, ondanks onbetrouwbare kaarten, ondanks — naar moderne begrippen — een technisch zeer primitieve ontwikkeling op het gebied van transport- en verbindingsmiddelen, volbrachten zij steeds weer opnieuw technische en strategische prestaties, die zelfs in onze tijd hun weerga niet vinden.

De Romeinse legerorganisatie stond dan ook niet zonder reden model voor alle sedertdien gevormde legers. Prins Maurits en Frederik Hendrik bestudeerden de Romeinse geschiedschrijvers en deden er hun voordeel mee toen zij vrijwel van meetaf een legerorganisatie moesten opbouwen. Zelfs in deze tijd zijn de Romeinse invloeden, ook in onze armee, nog duidelijk aanwijsbaar. Dank zij bewaard gebleven geschriften van Romeinse geschiedschrijvers als o.a. Tacitus, Flavius Josephus, Vegetius en Livius, alsmede door de resultaten van opgravingen, toevallige vondsten en bewaard gebleven Romeinse monumenten, kan een vrij nauwkeurig beeld worden gevormd van de activiteiten en prestaties van de Romeinse Legioenen, ook in onze streken.
Het is de bedoeling van dit artikel hiervan enkele facetten nader te belichten, waarbij de lezer

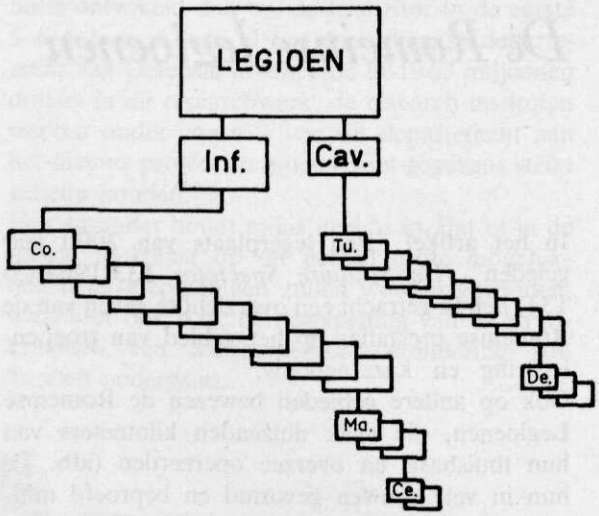
Afb. 1 Verspreiding van de Romeinse legioenen onder keizer Diocletianus (uit: Heerwesen und Kriegführung der Griechen und Römer, door J. Kromayer en G. Veith)

in aanmerking dient te nemen, dat in een periode van 400 à 500 jaar soms ingrijpende veranderingen plaatsvonden, waarop in het kader van dit artikel niet nader kan worden ingegaan.
Voor het aanwijzen en beschikbaar stellen van de geraadpleegde literatuur ben ik veel dank verschuldigd aan mej. dr. C. Isings van het Archeologisch Instituut alsmede aan dr. L. F. Janssen en drs. H. C. Gerversman van het Instituut Klassieke Letteren van de Rijksuniversiteit te Utrecht.

Sterkte en samenstelling

Het Romeinse Legioen was nominaal 6000 man sterk. Veelal was deze sterkte niet aanwezig, en daalde wel tot ca. 4000 man.
Verreweg het grootste gedeelte bestond uit voetvolk (pedites), verdeeld in zwaargewapende Romeinen (milites gravis armaturae), en lichtgewapenden (milites levis armaturae), in hoofdzaak boogschutters en slingeraars, gerequireerd uit de bondgenoten.
Aan elk legioen was een afdeling cavalerie (ala) ter sterkte van 300-480 man toegevoegd (ala = vleugel, de ruiterij opereerde meestal op de vleugels).
Uit het organisatieschema (afb. 2) blijkt, dat het legioen was verdeeld in 10 cohorten (de tactische eenheden), elk ter sterkte van 600 man. Elke cohort bestond uit 3 manipels van 200 man, elke manipel was verdeeld in 2 centuriën.
In totaal omvatte een legioen dus 10 chohorten, 30 manipels en 60 centuriën.
De bereden troepen waren verdeeld in turmae ter sterkte van 30 man, elke turma was onderverdeeld in 3 decuriën.
Hoewel het organisatieschema van het legioen heel wat eenvoudiger is dan dat van een tegenwoordige divisie, is toch nog duidelijk verwantschap te constateren. Twintig eeuwen vermochten aan de doelmatige Romeinse legerorganisatie wel een en ander toe te voegen, maar tastten de grondslagen niet aan. Goede organisaties kunnen kennelijk de eeuwen trotseren!
Slechts een gedeelte van de legioensterkte (60-40%) bestond uit volbloed Romeinen. Hoe groter het Rijk werd, des te meer bondgenoten werden ingeschakeld, die veelal als hulptroepen (auxilia) in het legioen werden opgenomen, meestal onder hun eigen aanvoerders en met hun eigen wapens. De hogere bevelvoering bleef steeds in handen van Romeinse hoofdofficieren.
Ook uit onze streken werden hulptroepen betrok-

Inf.	=	Infanterie	ter sterkte van	4000–6000 man
Co.	=	Cohorte	ter sterkte van	400– 600 man
Ma	=	Manipel	ter sterkte van	200 man
Ce.	=	Centurie	ter sterkte van	100 man
Cav.	=	Cavalerie	ter sterkte van	300– 480 man
Tu.	=	Turma	ter sterkte van	30 man
De.	=	Decurie	ter sterkte van	10 man

Afb. 2 Organisatieschema van het Romeinse legioen

ken. Claudius Civilis commandeerde de Bataafse cohort; Bataafse ruiters leverden vaak belangrijke bijdragen tot de Romeinse successen ver buiten onze grenzen. Zelfs deden zij dienst in Rome bij de keizerlijke lijfwacht.
Behalve over infanterie en cavalerie beschikte elk legioen over een aantal vaklieden (fabri), die onder leiding van de praefectus fabrum werden belast met de meer gespecialiseerde technische werkzaamheden als het doen van opmetingen, het uitzetten van wegen en legerplaatsen, het bouwen van schepen, voertuigen, bruggen, belegeringstoestellen, geschut enz.
Overigens waren de legioenen vrijwel in ieder opzicht selfsupporting, ook voor wat betreft de bewapening en de medische verzorging, waarop hierna nog wordt teruggekomen. In de legerplaatsen werd beschikt over werkplaatsen voor hout- en metaalbewerking, kleding, schoeisel, wapens enz.

Bevelvoering

De Legioenscommandant (legatus legionis) werd benoemd door de keizer, meestal voor een periode van 3 à 4 jaar. Hij behoorde tot de hogere Romeinse adel en was eigenlijk meer politicus dan militair. Zijn leeftijd varieerde van 30 tot 40 jaar en meestal had hij reeds elders bestuurservaring opgedaan. De militaire loopbaan vormde als het ware een (verplichte) tussenfase in

Afb. 3 Romeins legioen op mars. Veldtekeningen, adelaar en „mulus Marianus" zijn duidelijk te onderscheiden

een politieke carrière. In het algemeen was de legatus juridisch en administratief uitstekend onderlegd en beheerste hij enkele vreemde talen (waaronder het Grieks). Zijn militaire kennis en ervaring daarentegen lieten nog al eens te wensen over, hetgeen, gezien zijn vooropleiding, nauwelijks anders kon worden verwacht. De legioenscommandant werd in zijn taak bijgestaan door de praefectus castrorum, die hem tevens bij afwezigheid verving. Deze functie werd steeds vervuld door een hoofdofficier met veel troepenervaring, die na een geslaagde militaire carrière hiermee zijn eindrang vervulde.

De praefectus castrorum was speciaal belast met de aanleg, inrichting en onderhoud van de legerplaats. Hij regelde de inwendige dienst en hield toezicht op de kampopzichters en de medische dienst. In oorlogstijd stelde hij de legioenscolonne samen en hij verdeelde voorraden, wapens, projectielen, voer- en werktuigen.

Financiële aangelegenheden werden behandeld door de quaestor (onze korpsadministrateur). Hij regelde en inde de schattingen, beheerde de oorlogsbuit en de voorraden en distribueerde de levensmiddelen. Deze werden in natura aan de soldaten verstrekt.

Incidenteel werd ook de quaestor wel met het legioenscommando belast.

Bij elk legioen waren voorts nog zes jongere hoofdofficieren (legati tribuni) ingedeeld, die een administratieve functie vervulden in de staf van de legioenscommandant. Deze officieren werden soms ook met het commando over een kleiner onderdeel of over een afdeling hulptroepen belast.

De ruggegraat van de bevelsvoering in het legioen werd gevormd door de centurio's. Deze beroepsmilitairen vervulden de functies van pelotons-, compagnies- en bataljonscommandant. In het algemeen waren zij door moed, vakkennis, trouw en uitstekende dienstvervulling van gemeen soldaat opgeklommen tot wat wij nu de subalterne officiersrangen noemen. Incidenteel werd ook de hoofdofficiersrang bereikt.

De 60 centurio's in een legioen verschilden allen in rang.

Afb. 4 Romeins legionair

Laagste in rang was de tweede centurio (posterior) van de derde manipel van de tiende cohort, hoogste de eerste centurio (prior) van de eerste manipel van de eerste cohort. Er waren dus eigenlijk 60 centuriorangen.
De 6 centurio's van de eerste cohort en de 9 hoofdcenturio's van de overige cohorten (primi ordines) hadden zitting in de krijgsraad. De hoofdcenturio van de eerste cohort (primipilus) was speciaal belast met de zorg en de bewaking van de legioensstandaard. Deze standaard, die was bekroond met een zilveren adelaar (aquila), vormde als het ware een heilig embleem, het symbool van de Romeinse macht.
Bevordering was niet in de eerste plaats afhankelijk van ouderdom in rang, maar veeleer van buitengewone verdiensten te velde, waarbij soms vele rangen werden overgeslagen. Zo werd o.a. de hoofdcenturio Scaeva na de slag bij Dyrrechium bevorderd van de achtste naar de eerste cohort.
De militaire successen en de faam van de Romeinse legioenen waren vooral te danken aan het grote vakmanschap en de persoonlijke invloed van de centurio's. Caesar steunde vooral op deze categorie en deed herhaaldelijk met veel succes een persoonlijk beroep op hun gevechtsbereidheid en trouw.

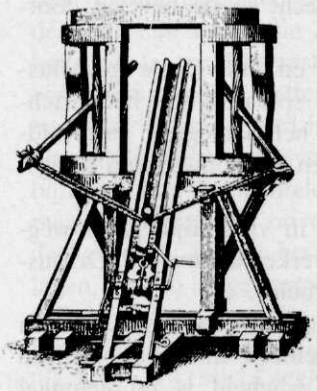
Kleding, uitrusting en bewapening

De kleding van de Romeinse legionair verschilde nogal wat van onze moderne gevechtskleding. (afb. 3). Niettemin was deze doelmatig, en de pas sedert kort bij ons ingevoerde capuchon maakte deel uit van zijn regenkleding!
Tot zijn garderobe behoorden voorts een wollen hemd met korte mouwen (tunica) en een wollen mantel (sagum), die tot aan de knie reikte en op de rechter schouder met een speld (fibula) werd vastgemaakt. De voeten waren geschoeid met korte laarzen of sandalen, waarvan de zolen met ijzer waren beslagen. De gevechtskleding bestond uit een lederen kolder met metalen platen op borst en rug of ook wel uit een soort maliënkolder.
De P.S.U. van iedere soldaat woog 20 kg en omvatte een paar schanspalen, proviand voor 14 dagen, keukengerei, een mand, een spade, een sikkel, een bijl en een zaag. Dit alles werd aan een stok met dubbele gaffel over de schouder gedragen.
Spottenderwijs werd deze stok de „mulus Marianus" genoemd of wel de muilezel van Marius. (Het Romeinse leger werd in 107 v. C. door Marius gereorganiseerd).
Voorts behoorden tot de uitrusting een rechthoekig, gewelfd schild (scutum), breed 0,78 m, hoog 1,25 m, dat met leer en metaalbeslag was overtrokken en tijdens de mars in een foudraal werd gedragen. Tenslotte een metalen helm, die tijdens de mars op de rug of op de borst hing (afb. 4).
De bewapening bestond uit een werpspeer (pilum) ter lengte van ca. 2 m, een kort, tweesnedig zwaard (gladius) en een dolk (pugio).
Het totale gewicht van P.S.U. en de bewapening bedroeg ruim 40 kg en werd tijdens de mars door de man gedragen. Slechts de zware bagage (ten-

ten, handmolens, oorlogswerktuigen enz.) werd door middel van lastdieren (in dit geval echte muilezels) vervoerd.
Slagvaardige troepen en verkenners (expeditii en speculatores) droegen weinig of geen bagage. Deze bleef in de legerplaats of onder bewaking achter.

Opleiding en gevechtsparaatheid

Het Romeinse exercitievoorschrift (o.m. samengesteld door Arrianus, de gouverneur van Cappadocië, een landstreek in Klein-Azië), bepaalde dat de soldaat niet alleen grondig moest worden geschoold in de collectieve gevechtsexercitie, maar ook individueel moest worden onderricht in zwaardvechten, schieten (met ballista (afb. 5) en catapulta (afb. 6)), zwemmen en turnen.
Aan de individuele gevechtsparaatheid (lichaamskracht, conditie en uithoudingsvermogen) werden zeer hoge eisen gesteld.
Op onvoldoende conditie door eigen schuld stond een flinke straf.
Onderricht in zwaardvechten werd gegeven door speciale, meest uit Macedonië afkomstige schermінstructeurs. Deze specialisten waren van alle andere diensten vrijgesteld en namen normaliter geen deel aan het gevecht. Men was er kennelijk zeer zuinig op!
In de legerplaats werd de hele morgen geoefend. 's Middags waren de soldaten vrij, behalve de rekruten, die nog eens extra onder handen werden genomen.

Afb. 5 Ballista, waarmee balken en stenen werden weggeslingerd. Draagwijdte 250-300 m

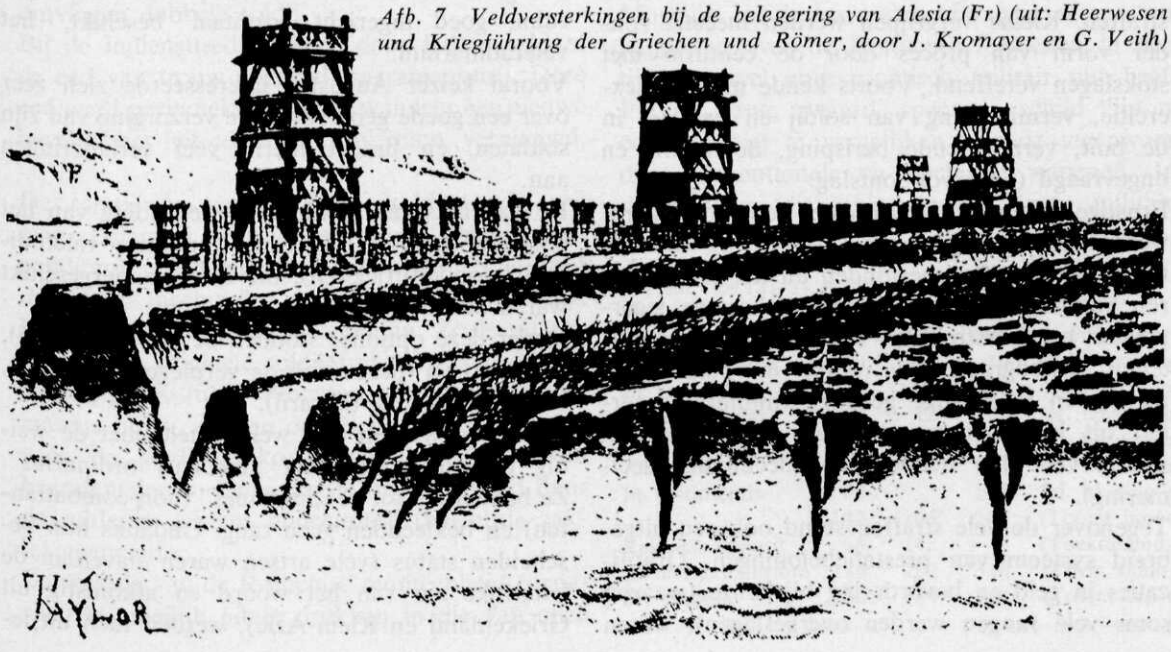

Afb. 6 Catapulta, waarmee pijlen werden verschoten in vlakke baan. Draagwijdte ca. 350 m

Driemaal in de maand werd een oefenmars gehouden met volledige gevechtsbepakking. Deze marsen behoorden tot de zwaarste karweien van de Romeinse legionair en waren dus een uitstekende graadmeter voor de lichamelijke conditie. Bij normale verplaatsingen werden 25 à 30 km per dag afgelegd in ongeveer 5 uur; in geval van militaire noodzaak ook wel grotere afstanden (tot 50 km), waarbij zo nodig 's nachts werd doorgemarcheerd.

Bij de gevechtsexercitie speelden de veldtekenen (signa) een belangrijke rol. Iedere soldaat kende het veldteken van zijn manipel en de hiermee mogelijke commando's. In combinatie met de signalen van bazuin- en hoornblazers

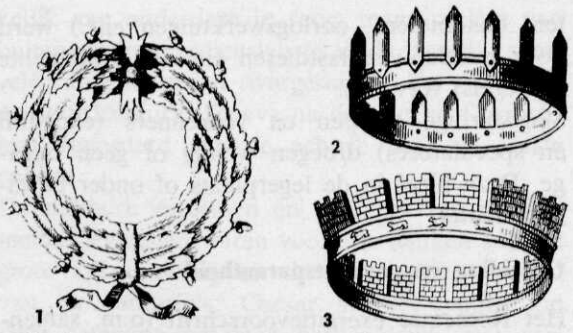
Afb. 7 Veldversterkingen bij de belegering van Alesia (Fr) (uit: Heerwesen und Kriegführung der Griechen und Römer, door J. Kromayer en G. Veith)

werden tijdens het gevecht zo de bevelen doorgegeven.
Behalve de collectieve en individuele gevechtstraining beoefenden de soldaten ook het inrichten van legerplaatsen, het aanleggen van veldversterkingen (afb. 7), en het bouwen van belegeringstoestellen.
Voorts werden, vooral in vredestijd, grote wegen waterbouwkundige werken uitgevoerd (Drususgracht, gracht van Corbulo).
Behalve de zuiver strategische belangen werden hiermee tevens de algemeen militaire belangen ten zeerste gediend. Ledigheid is nu eenmaal des duivels oorkussen!

Discipline, straffen en beloningen

Een van de geheimen van Romes successen was de nauwgezetheid waarmee de discipline werd gehandhaafd. Op dit gebied bestonden strenge voorschriften, die voor ons Reglement Krijgstucht beslist niet onderdeden.
Met de handhaving van de discipline was in de eerste plaats de centurio belast. Deze droeg in de rechter hand een stok (vitus), die het symbool vormde van de disciplinaire macht over zijn manschappen. Het gebruik dat de centurio van deze stok maakte was overigens beslist niet altijd symbolisch. Er konden rake klappen mee worden uitgedeeld, wat o.m. blijkt uit de bijnaam „Geef eens een andere", die een al te „slagvaardig" centurio kreeg van zijn ondergeschikten.
Men onderscheidde individuele en collectieve straffen. Kleine vergrijpen werden meestal zonder vorm van proces door de centurio met stokslagen vereffend. Voorts kende men strafexercitie, vermindering van soldij en aandeel in de buit, vernederende berisping, degradatie en ongevraagd (oneervol) ontslag.
Ernstige zaken werden officieel berecht. Celstraf werd alleen ondergaan na veroordeling daartoe. Collectieve straffen bestonden uit het doen legeren van een geheel onderdeel buiten de legerplaats, het verstrekken van slechtere kwaliteiten broodgraan (bv. gerst in plaats van tarwe), en in ernstige gevallen (muiterij, desertie) uit het zonder vorm van proces terechtstellen van elke tiende man (decimatio, decimering).
Tegenover de vele straffen stond ook een uitgebreid systeem van prestatiebeloningen. Gratificaties in geld en bevordering bij keuze (waarbij soms vele rangen werden overgeslagen), waren

Afb. 8 Romeinse dapperheidsonderscheidingen (1 corona civica, 2 corona vallaris, 3 corona muralis)

de belangrijkste in materiële zin. Daarnaast werden dapperheidsonderscheidingen toegekend, die zoals bij ons, bij parades en feesten werden gedragen (afb. 8).
Men onderscheidde:
— de corona civica (te vergelijken met de M.W.O.), speciaal voor het met levensgevaar redden van krijgsmakkers;
— de corona vallaris en muralis, die werd toegekend aan de soldaat die het eerst over wal of muur klom;
— de hasta pura (zilveren speerpunt) en de vexillum (zilveren standaard) voor officieren;
— de armillae (armband) en de torques (halsketting) voor soldaten.

Medische verzorging en hygiëne

De medische dienst voorzag zowel in de verzorging van de troep in de legerplaats als tijdens het gevecht. In elk vast kamp werd over een ruim, goed ingericht hospitaal beschikt, het valetudinarium.
Vooral keizer Augustus interesseerde zich zeer over een goede geneeskundige verzorging van zijn soldaten, en bracht hierin veel verbeteringen aan.
De dagelijkse en administratieve leiding van het hospitaal berustte bij twee „optiones valetudinarii" (onderofficieren), die direct ondergeschikt waren aan de praefectus castrorum.
Onder deze optiones stonden de artsen (medici), de veeartsen (percuarii), de verplegers (capsarii), en de schrijvers (librarii).
De artsen werden ook wel betiteld met de weinig eervolle naam van „medicus ordinarius". Ze behoorden tot de „immunes" (non-combattanten) en bekleedden geen rang. Ondanks hun bescheiden status (vele artsen waren slaven in de letterlijke zin van het woord en afkomstig uit Griekenland en Klein-Azië), werden toch uitste-

kende prestaties verricht. Vooral op het gebied van wondbehandeling en chirurgie waren zij uitstekend onderlegd, waarbij gebruik werd gemaakt van een uitgebreid instrumentarium. In verscheidene musea (o.a. te Utrecht) zijn deze te bezichtigen.
Inscripties op bewaard gebleven grafstenen getuigen nog tot op deze dag van de grote dankbaarheid van de soldaten jegens hun, naar huidige maatstaven, zo ondergewaardeerde legioensartsen.

In de legerplaatsen, waar vele duizenden mensen en honderden paarden in een betrekkelijk kleine ruimte waren samengeperst, werd een doorlopende strijd geleverd tegen vervuiling, ongedierte en besmettelijke ziekten. Op dit gebied bestonden strenge hygiënische voorschriften, die pijnlijk nauwkeurig werden nageleefd. Faecaliën, mest en andere afvalstoffen werden direct met grond bedekt, verbrand of door rioleringen afgevoerd. Tegen malariamuggen had men geen verweer. De legerplaatsen werden dan ook, indien enigszins mogelijk, op hoog terrein en niet nabij stilstaand water ingericht.

Diensttijd, soldij en ontslag

De diensttijd van de legionairs bedroeg 16-20 jaar. Meestal werd nog 4 à 5 jaar nagediend en deze beroepssoldaten vormden een bijzonder betrouwbaar veteranenkorps rondom de bevelhebber.
Zij waren vrijgesteld van zware diensten en ontvingen dubbele soldij.
Bij de indiensttreding werd door iedere soldaat de eed van trouw afgelegd (sacramentum). Deze eed werd periodiek, en steeds wanneer een nieuwe bevelhebber het commando overnam, vernieuwd.

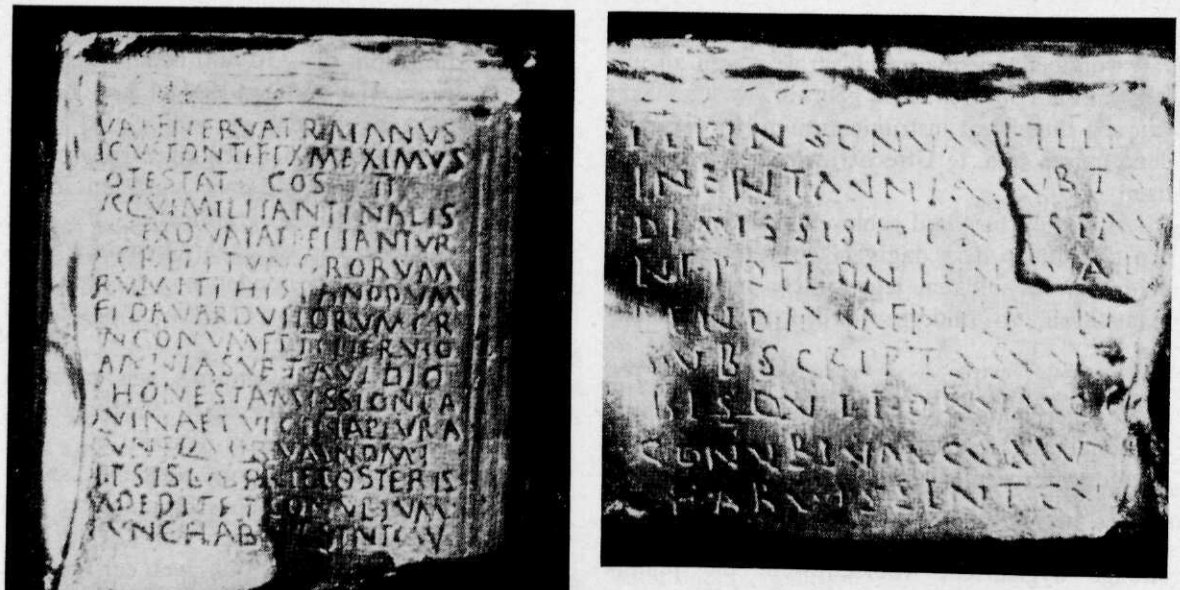
De salariëring van de legioensoldaat was vrij laag. Driemaal 's jaars werd een termijn (stipendium) uitbetaald, waarvan echter een groot deel werd ingehouden voor nachtleger, voeding, kleding, uitrusting en bewapening. Zoals uit nevenstaande originele soldijafrekening van de soldaat Quintus Julius Proculus, afkomstig uit Damascus blijkt, werden ook bedragen ingehouden voor de jaarlijkse korpsmaaltijd en voor een begrafenisfonds. Deze laatste bijdrage werd door de soldaten „saccus undecimus" (het elfde zakje) genoemd.
De waarde van de Romeinse munteenheid (denarius) is moeilijk uit te drukken in die van onze tijd. In het algemeen kon de soldaat van 5/7 deel van zijn soldij, die 250-300 denarii per jaar bedroeg, leven. Het resterende deel kon hij op een spaarrekening zetten, of naar eigen keuze besteden. Iedere cohort had een eigen spaarbank. De soldij werd aangevuld met aandelen in de buit en met incidentele gratificaties, die ook meestal grotendeels op de spaarrekeningen werden geboekt. Voorts bestonden nog speciale toelagen, o.a. bij lange marsen (clavarium = schoenspijkergeld).
De salariëring van de centurio's was aanzienlijk hoger, (3750-15.000 denarii); een praefectus castrorum incasseerde 20.000 denarii.
Na volbrachte diensttijd eervol ontslagen soldaten kregen van hun legioenscommandant een officieel diploma en een bonus van 12.000 H.S. In plaats van geld werd ook wel een perceel grond in eigendom verstrekt. Aan soldaten van de hulptroepen, die uit de bondgenoten werden gerekruteerd, werd het Romeins burgerrecht geschonken.
Een militair diploma bestond uit twee dunne bronzen plaatjes, die met een koord aan elkaar waren bevestigd. De tekst was op de twee binnenzijden verdeeld, en werd op een van de buitenzijden herhaald. Het was opgesteld volgens een vast schema en vermeldde de naam van de keizer, het onderdeel waarbij werd gediend, het aantal dienstjaren en de verleende gunsten. Voorts de datum en de rang van de gediplomeerde (afb. 9).

Nabeschouwing

Mogelijk zal de lezer zich afvragen, of een verhandeling over de Romeinse legioenen in deze tijd nog wel enig praktisch militair nut heeft. Pijl en boog, zwaard, speer en schild zijn nu eenmaal niet te vergelijken met de tegenwoordige conventionele en nucleaire wapenen. Inderdaad, op dit gebied is de directe militaire

L Asin Cos (83-84 A.D.)
Q. JULIUS PROCULUS DAMASCENIS

Stipendium	248	248	248	(4 mnd. salaristermijnen)
Ex eis faenaria	10	10	10	(Inh. voor nachtleger)
In victum	80	80	80	(id. voor voeding)
Caligas fascias	12	12	12	(id. laarzen en leerwerk)
Saturnalicum	20			(id. korpsmaaltijd)
Ad signa		4		(id. begrafenisfonds)
In vestimentis	60		146	(id. kleding en uitr.)
	182	106	248	(Totaal inhoudingen)
Reliquas deposit	66	142	—	(Toekomend bedrag)
Ex habuit ex priore	136	202	344	(Vorig saldo)
Fit summa	202	344	344	(Totaal tegoed)

Afb. 9 Militair diploma, gevonden te Flémalle bij Luik (uit: Gallo-Romeinse archeologie, door prof. dr. H. v. d. Weerd)

waarde van een studie als deze, vrijwel te verwaarlozen.

Men dient echter niet uit het oog te verliezen, dat vele militaire en bestuursproblemen waarmee de Romeinen reeds worstelden (en er vaak met schade en schande goede oplossingen voor vonden!), ook thans nog volop actueel zijn.
Aanvoering, leiderschap, organisatie, verzorging, legering, discipline enz. van militaire (en ook andere) grote gemeenschappen zijn problemen van alle tijden.
Een van de voornaamste pijlers waarop de Romeinse superioriteit eeuwenlang was gegrondvest, was de bereidheid om van anderen, vooral ook van de overwonnen vijanden, te leren. Zo werd de falanx-formatie overgenomen van de Macedoniërs; het zwaard en de lans waren de ontdekkingen in Spanje en Gallië. Het bovenstaande aforisme van Ovidius duidt hierop.
Achtte Ovidius het goed ook van zijn vijanden te leren, even goed, zo niet nog beter is het te leren van geroutineerde en vakkundige voorgangers, in dit geval van de Romeinen. De door hen in vele eeuwen van strijd en pacificatie vergaarde kennis en ervaring kan ook nu nog ten nutte worden gemaakt en verruimt in ieder geval de blik.
Moge ook dit artikel bijdragen tot een grotere kennis en belangstelling van onze illustere klassieke voorgangers, speciaal bij hen, die geen gymnasiale opleiding genoten.
Ten gerieve van geïnteresseerden zij tenslotte nog vermeld, dat over het behandelde onderwerp een uitgebreide vakliteratuur bestaat, ook in het Nederlands en de moderne talen, waarvan hieronder enkele geraadpleegde werken zijn genoemd.

Literatuur

J. Kromayer en G. Veith — *Heerwesen und Kriegführung der Griechen und Römer.*
H. M. D. Parker — *The Roman Legions.*
I. A. Richmond — *Roman Britain.* Harmondsworth (1955) (Pinguin Books).
P. C. Tacitus — *Historiën,* in de vertaling van dr. J. W. Meyer (1958).
P. Couissin — *Les armes romaines* (1926).
J. van Gelder — *Latijnse geschiedschrijvers.* Haarlem (Klassieke Bibl.).
Iulius Caesar — *De Gallische oorlog,* in de vertaling van dr. J. J. A. L. Humblé. Amsterdam (Wereldbibliotheek).